

ԹԻՒՆ ԵՐՐՈՐԳ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՆ ¹ ըստածը. երեքին մեջն ալ զարմանալի հանճարն ու վառվռուն ու զարդարուն ոճը կրփայլին :

Իր անձնանուէր կողակցին մտադիւր խնամքը մինչեւ վերջը վայելել չկրցաւ Թիեռի. 1844ին վախճանեցաւ նա, եւ իր ցաւերը կրկնապատկեցան. մինչեւ որ ինքն ալ 1856ին մայիսի 22ին մեռաւ վաքսունըմէկ տարեկան :

Ասկէց քսանուերկու տարի առաջ կուրցած ժամանակը զրուցեր էր քե « Կայ աշխարհիս վրայ բան մը որ նիւթական վայելքներէն, հարստութենէ ու նաեւ առողջութենէ վեր է, եւ այն է որ մարդ իր անձը գիտութեան նուիրէ. » մինչեւ մահը գործով կատարեց Թիեռի ըսածը : Երէ բժիշկներուն խօսքին մօտիկ ընէր ու միտքը յոգնեցընելէն ետ կենար, շատ կրնար ապրիլ, եւ երէ շատ աւելի ալ չապրէր՝ գէթ առանց ցաւոց կապրէր : Մահուան անկողնոյն մէջ լեզուն՝ որ բռնուեցաւ, հասկըցաւ որ ալ պէտք է բողոյ

աշխատանքը. վասն զի պառկած տեղը. կարդացընել կուտար շինուած գրքերն ու պակասութիւնները կըսէր որ սրբագրեն :

Գաղղիոյ պատմութիւնը հասուն քննութեամբ գրուած չըլլալով՝ մեջը շատ անհիմն ու առասպելեայ դէպքեր կային. Թիեռիին մեծ արդիւնք այն եղաւ որ զանոնք մանրագնին եւ անձարեղ բանաքննութեամբ հետազօտեց, անոնց անվաւերութիւնը բազմաթիւ վկայութիւններով հաստատեց, ու ազգային պատմութենէն դուրս հանեց. ուստի եւ գերմանացի հեղինակին մէկը կըսէ քե « Միայն Թիեռին մեզի հասկըցուց գաղղիական միապետութեան տասնըջորս դարերը. » վասն զի իրմէ առաջ Գաղղիոյ պատմութիւնը գրողները մինչեւ չորեքտասաներորդ դար առանց քննութեան առասպելն ու ճշմարտութիւնը խառն իբրեւ ստոյգ կը պատմէին, եւ ասոնց մէջ անուանի են Կառնիէ, Անբըրիլ եւ Միլոյ :

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ՉԱԳԱՒՈՏ ԿԱՄ ՄԵՒԱԿ.

Չագախոտը կամ մեխակը (զարանֆիլ աղածը) միջակ բարձրութեամբ ծառ մի է, այսինքն հազիւ 10 մետր բարձրութիւն կունենայ : Տերեւները հակադիր են, ձուաձեւ, սրածայր, լերկ, ողորկ, փայլուն, խոշոր երակներ ու ջղեր ունին, եւ բոլոր տարին դալար կըմնան : Ծաղիկները վարդագոյն են եւ հոտաւետ :

Այս ծառը որ Հնդկաստանի արեգական տակը բուսածներուն գեղեցիկներէն մէկն է, մշտադալար բուրգի մը կընմանի՝ անբիւ գեղատեսիլ ծաղկընէրով զարդարեալ : Ամէն մասունքը հոտաւետ են, բայց ամենէն աւելի ծաղկունքը, որոց անոյշ հոտը մինչեւ հեռաւոր տեղեր կըբուրէ, նաեւ չորնալէն ետքն ալ :

Այս հոտը աւելի ալ սաստիկ կըլլայ չրացուած կոկոններուն վրայ. եւ ասոնց չորցածներն են որ կըվաճառուին ու շատ բանի կըգործածուին.

ասոնց ալ ծաղին անունը կուտանք հայերէն, այսինքն մեխակ կամ ձագախոտ (զարանֆիլ) :

Հին բնապատումք՝ կըճանաչէին ձագախոտը, որ Ովկիանիոյ Մոլութեան կղզիներէն եկած է Միջին դարու մէջ Վենետիկցիք յեգիպտացւոց եւ յԱրաբացւոց կըղենին մեխակն ու կըբերէին Եւրոպացւոց կըվաճառէին : Երբոր Վասքոյ Կամա Բարեյուսոյ Գլխէն անցաւ, Փորբուգացիք Մոլութեան կղզեաց տիրեցին. բայց շուտով Հոլանտացիք անոնց ձեռքէն առին, եւ այս համեմին վաճառումն իրենց սեպհականեցին, եւ գլխաւոր տեղն էր Ամպոյնա կամ Ամպուան կղզին :

Ուրիշ ազգերը շատ ջանացին որ Եւրոպան Հոլանտացւոց այն մենավաճառութենէն ազատի, բայց ջանքերնին փուճ եղաւ, եւ շատ անձինք անոնց արքնութեանն ու խստութեանը զոհ եղան : Փուար անունով գաղղիացին, որ Գաղղիոյ կղզոյն կուսակալն էր, 1770ին երկու նաւ դրկեց որ երբան տնկելու համար ձագախոտ բերեն. ասոնք շատ կղզիներ պտըտեցան ու տեղ մը մեխակի

¹ Histoire du tiers-état.

ծառ չգտան, որովհետեւ Հոլանտացիք բոլորն ալ ջարդել տուեր էին : Վերջապէս անտանելի աշխատանքով անհամար վտանգներէ ու Հոլանտացւոց նաւերէն ազատած՝ դարձան եկան Գաղղիոյ կղզին, հետեւնին բերելով այն ցանկալի բոյսը : Անկէջ տարածուեցաւ ձագախոտը Մահէ ու Պուրպոն կղզիներն ու հասարակածի Ամերիկան : Կուլանա մտաւ 1774ին, եւ Գաղղիացւոց ձեռքն եղած Անթիլեան կղզիները 1789ին . յետոյ մտաւ նաեւ Մասքարենեան կղզիքը, Սումատրա, եւ այլն :

Ձագախոտը շատ փափուկ ծառ է. որպէս զի լաւ յառաջ գայ, պէտք է որ դիրքն արեւելեան ըլլայ, եւ կամ գէթ հարաւային . հովը, արեւն ու

Որջափ կարելի է այն տեղը ցանելու եւ ուր որ պիտի բուսնին մեծնան ու ծառանան, վասն զի տեղափոխութիւնը շատ դժուարութիւններ ունի . պէտք է որ բոլոր արմատին կալած հողովը հանուին, եւ դրուած ծակն այնչափ լայն պիտի ըլլայ որ արմատին չորս դին գէթ 15 հարիւրամեքը խոռոջ մնայ, զոր չոր տերեւներով լեցընելու է . եւ յետոյ իւրաքանչիւր ծակին բերանը պէտք է ձիւղերով ու խոխներով գոցել, որպէս զի վնասակար կենդանիք, մանաւանդ մկները մէջը չմտնեն :

Առաջին տարիները ձագախոտը արեւուն ձառագայթներէն կը պաշտպանեն առանց ցոյոյ, եղեամի եւ անձրեւի ազդեցութենէ խափանելու . ուստի եւ շատ լաւ յառաջ կուգայ ցանցառ ու բերել տներն ունեցող ծառոց տակ, ինչպէս են գլխաւորաբար արմաւենիներ, եւ աւելի լաւ՝ անտառներուն խոնաւ ու անարել տեղերը :

Հնգկաստանի ու Բայենի մէջ ձագախոտը աղուրիով կը բազմացընեն, եւ այն ժամանակ միայն կը կտրեն ծառոյն վրայէն այն աղուրիները, երբոր հոյզը կը սկսի վեր ելլել : Այս կերպին աղեկութիւնն այն է որ ծառն աւելի շուտ կը պտղաբերի :

Ճիւղերն ու նաեւ բունը շատ բարակ ըլլալով, երբ քիչ մըն ալ բարձր ըլլան, խոշոր ու ծանր գլխոյն չդիմանալով՝ բերել քամիէ կը կոտորին . ուստի չեն բողբոլ որ ծառի պէս բարձրանան . Մաւրիտիոս ու Պուրպոն կղզեաց մէջ ուր յաճախ են փոթորիկք, 3 մեքրէն աւելի չեն բողբոլ որ բարձրանայ :

Եւրոպայի մէջ ձագախոտը բարձր ջերոցներու մէջ միայն կրնայ բուսնիլ, եւ այն շատ դժուարութեամբ, ու 2 կամ 3 մեքրէն աւելի չբարձրանար :

Մոլութեան կղզեաց մէջ երեք տարիէն կը սկսի պտուղ տալ ձագախոտը . բայց առատ պտղաբերութեան ժամանակը հինգերորդ տարին է . իսկ ուրիշ տեղեր՝ հազիւ տասներորդ տարին :

Մեխակը իբրեւ համեմ այն ատեն կը ժողովնէ՝ երբոր ծաղիկը քիչ մը կարմրի եւ սկսի բերքերը բանալ, որ բեւեռին ծայրը քիչ մը ուռելով կըր գնցակ մը կը ձեւացընեն . եւ որովհետեւ ծաղիկներն ետեւէ ետեւ կ'ելլեն, ժողովնէն ալ ամիսներ կը քշէ : Ո՛րջափն որ կրնան՝ ձեռքով կը ժողովնէ, յետոյ մնացած բեւեռները երկայն եղեգներով վար կ'առնուն որ ծառին տակ փռուած սաւաններու մէջ կ'իյնան : Մոլութեան կղզեաց ձագախոտը տասներորդ կամ տասուերկուերորդ տա-

Մեխակ.

ջորութիւնը շատ վնասակար են, եւ ամեն հող յարմար չգար . զօրաւոր, խոր ու զով երկիրներ կըսիրէ :

Այս փափկասէր ծառոյն մշակութիւնը շատ խնամք կուգէ : Երկու կերպով կը բազմանայ, սերմամբ եւ աղուրիով (տալուրմա) . առաջին կերպին մէջ՝ հասունցած պտուղը 8 տասնամեքր խորութեամբ գետնին մէջ կը բաղն առանց ծակը բոլորովին հողով լեցընելու . յետոյ բոլոր այն ծակերուն վրայ կարգ մը տներն կը տարածեն եւ զգուշութեամբ կ'ոռոգեն :

րին սովորաբար մեկ քաշէն աւելի բեւեռ կուտայ. եւ ամէն մեկ քաշին մէջ տասուերկու հազար բեւեռի չափ կըլլայ :

Մեխակը ծխով կամ արեւու մէջ կըջորցընեն : Երբոր ծխով չորցուի, բոլորովին կըսեւնայ, ու եղը կըցամքի. իսկ արեւու մէջ որ չորնայ, այնչափ չսեւնար, եւ ամենեւին եղը չկորսնցընէր, եւ ասանկ են Հնդկաստանէն եկածները, որ աւելի յարգի են :

Երբոր ձագախոտին ծաղիկները մոռցուին կամ կամաւ բողբոլին, պտուղ մը կուտան որ ՄԵՆԱԿԱՊՏՈՒՂ կըսուի. երկայնաձեւ է ու սեւեակ, եւ մէջը խժային նիւթէ ձուածեւ կարծր ու սեւ նուշ մը ունի, որ բեպեռեւ անոյշ կընոտի, բայց բեւեռներուն չափ սաստիկ չէ հոտը : Թարմ եղած ժամանակը Հոյանտացիք շաքարով կեփեն ասիկայ ու կերակուրէ ետքը կուտեն իբրեւ մարսեցուցիչ :

Ձագախոտին ամէն մասունքը բանի կուգան տնական տնտեսութեան, արհեստից, բժշկութեան, իւղագործութեան եւ ըմպելեաց մէջ :

Փայտը, մանաւանդ վայրի ձագախոտինը կարծր է, պինդ եւ ծանր. գոյնը կարմրախայտ մոխրագոյն, կեղեւը գորշախառն, միահարթ եւ լերկ. քէ ատաղձագործութեան եւ քէ արուեստից մէջ կըգործածուի : Բժշկութեան մէջ կեղեւէն զատ՝ տերեւն ալ կըգործածուի, որ կարծր է, մութ կանանչ, հոտն ակործելի, եւ սաստիկ համեմիչ :

Ծաղկին կորերը որ ՃԻՐԱՆԲ ՄԵՆԱԿԻ կըսուին, բարակ են, բազմաճիւղ, գորշախառն, սաստիկ կընոտին, եւ իւղագործութեան մէջ կըգործածուին :

Ամէն տեղ իբրեւ համեմ խոհակերոցներու մէջ կըգործածուի մեխակը, եւ մանաւանդ Արեւելք, իսկ Եւրոպայի մէջ քանի կերբայ կըպակսի տաքցուցիչ ու պնդացուցիչ բնութեանը համար : Մեխակի իւղն ալ քէ իբրեւ անուշահոտութիւն կըգործածուի, եւ քէ փատած կամ ցաւած ակոտներու դեղ, որ վրանին դրուելով ցաւած ջիղը կայրէ ու ցաւը կանցընէ. բայց զգուշանալու է որ քովի ողը ակոտներուն չըղպչի, վասն զի կրնայ փտուիլն պատճառել :

րացկան մը տեսեր է ոտքերը աղտոտ ցեխոտ եւ հագուստը պատրուած : Մօտեցեր անոր ու — Աստուած քեզի բարի լոյս պարգեւէ, ըսեր է : — Բարի լոյս, կանչէր է մուրացկանը. չար լոյս երբէք չեմ ունեցեր որ Աստուած այսօր բարին տայ ինծի : — Ինչո՞ւ այսպէս պատասխան կուտաս, կրկներ է Թուլէր. լաւ է ուրեմն, Աստուած գքեզ երջանիկ ընէ : — Այս խօսքերդ ինչ կընշանակեն. ես ոչ երբէք դժբախտ ապերջանիկ եղեր եմ :

Թուլէր աղքատին այս խօսքերուն վրայ զարմացած կաղաչէ որ միտքը աւելի լաւ բացատրէ :

— Գլխուս վրայ, կըսէ անիկայ : Ինծի բարի լոյս մաղբեցիր, եւ ես հրամանոցդ գրուցեցի որ ոչ երբէք չար լոյս ունեցեր եմ : Երբոր անօրի կըմնամ՝ զԱստուած կ'օրհնեմ. երբոր կըմբսիմ, երբոր անձրեւ կուգայ, ձիւն կիջնայ, գլխուս վրայ կարկուտ կըբափքըփի, երբոր օղը բաց կամ գոց է՝ զԱստուած կ'օրհնեմ. երբոր խեղճ արհամարըում, անօգնական ու անխնամ երեսի վրայ կըմնամ՝ դարձեալ զԱստուած կ'օրհնեմ : Ասոր համար երբոր ինծի երջանկութիւն մաղբեցիր, պատասխան տուի քէ ոչ երբէք դժբախտ եղեր եմ, վասն զի միշտ շանացեր եմ Աստուծոյն իմոյ կամքը կատարել, եւ բոլոր իմ կամքերս անոր կամացը համաձայնել, որպէս զի ինչ որ ինքն ուզէ՝ ես ալ նոյնն ուզեմ :

— Բայց ինչ կընես քէ որ Աստուած գքեզ դժոխք իջեցընէ :

— Զիս դժոխք իջեցընէ, կըպատասխանէ մուրացկանը. քէ որ այնպիսի բան մը ընէ, երկուքեւ ունիմ, անոնցմով զինքը կըգրկեմ, որոց մէկը խոնարհութիւնն է եւ միւսը սէր. եւ այսպէս զինքը պինդ գրկելովս պետք է որ ինքն ալ հետս դժոխք իջնայ, ուր աւելի երջանիկ կըլլամ իրեն հետ՝ քան քէ առանց իրեն արքայութեան մէջ :

ՔԱՂԱՔԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարայարութիւն. Տես էջ. 41. 105.)

Գ.

ՈՒՐԻՇԻ ԱՆՀԱՆԳՍՏՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՃԱՌՈՂ ԲԱՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԱՆՋԳՈՒՇՈՒԹԻՒՆ.

1. Սաստիկ ու բարձրաձայն կըփոնգտայ, եւ բերանը բաշկինակովը չգոցելով՝ վրան գլուխն ու բոլոր քովինները քքով ու խլինքով կըլեցընէ :

2. Քովը կեցողին երեսն ի վեր կընազայ՝ առանց բերանը ձեռքովը գոցելու : Յաճ ձայնով խօսելու տեղ կըպոռայ կըպոռջրտայ :

3. Բազմութեան մէջ քրին տակէն կերգէ, կը-

ՁՈՐԵՔՍԱՍՆԵՐՈՐԳ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՎ ՄՈՒՐԱՅԿԱՆԸ.

Յովհաննէս Թուլէր, անուանի դոմինիկեան կրօնաւորը որ 1379ին վախճանած է, կըպատմէ քէ օր մը եկեղեցւոյ մեկուն դրան առջնը մու-